

УДК 159.923.33

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНА УСВІДОМЛЕНОГО БАТЬКІВСТВА

Томаржевська І.В., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз сучасних досліджень феномена усвідомленого батьківства. Розкрито основні підходи до поняття і структури батьківства, усвідомленого батьківства.

Ключові слова: батьківство, усвідомлене батьківство, відповідальне батьківство, сімейне виховання.

В статье осуществлен теоретико-методологический анализ современных исследований феномена осознанного родительства. Раскрыты основные подходы к понятию и структуре родительства, осознанного родительства.

Ключевые слова: родительство, осознанное родительство, ответственное родительство, семейное воспитание.

Tomarjevskaja I.V. THEORETICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF PROBLEM OF THE PHENOMENON OF CONSCIOUS PARENTHOOD

This paper presents the theoretical and methodological modern researches of phenomenon of conscious parenting. The basic approaches to the concept and structure of conscious parenting are presented there.

Key words: parenthood, parenting conscious, responsible parenthood, family education.

Постановка проблеми. Останніми роками вітчизняні вчені та громадські діячі наголошують на необхідності укріплення інституту сім'ї. Сучасна українська сім'я переживає, як і суспільство загалом, гостру кризу, котра виявляється насамперед у галузі дитячо-батьківських взаємин. Слабшають соціальні та психологічні зв'язки між батьками й дітьми, знижується значущість родинних зв'язків і батьківства тощо.

Безумовно, взаємини батьків і дітей у сім'ї є яскравим прикладом міжпоколінних відносин у суспільстві, відображенням об'єктивних, суб'єктивних і процесуальних аспектів так званого «соціального наслідкування». Адже культура зберігається у випадку, якщо забезпечено відтворення населення, спадковість поколінь, соціалізацію підростаючого покоління. Ці важливі людські функції забезпечуються батьками в процесі виховання.

Роль сімейного виховання важко переоцінити. Існує поняття повноцінного сімейного виховання, тобто такого, основою котрого є усвідомлене ставлення подружжя до ролі батьків. Уважається, що лише в такому випадку виховні впливи батьків можуть бути адекватними, а саме виховання здебільшого сприяє формуванню особистості. Очевидно, що якість сімейної взаємодії, виховання дітей залежать від стану батьківства. Розгляд цієї проблеми призводить нас до необхідності аналізу визначення поняття «батьківство».

Поняття «батьківство» є галуззю дослідження низки наук: філософії, соціології, психології, педагогіки, культурології, етики тощо. Це, безумовно, підкреслює значимість цього феномена в житті окремої людини та людства загалом.

Великий тлумачний словник сучасної української мови батьківство визначає як «... кровну спорідненість між батьком і його дитиною» [1].

Складність феномена батьківства полягає передусім у необхідності його розгляду через призму біологічного, психологічного та соціокультурного аспектів. Батьківство як особливий соціальний інститут включає в себе два інших інститути: батьківство й материнство. Батьківство можна розглядати також як особливий вид діяльності: догляд, виховання та навчання дитини. Батьківство також є особливим етапом у житті людини, який починається з моменту зачаття дитини і продовжується протягом усього життя. Батьківство створює суб'єктивне сприйняття людини себе як батька (матері).

Ступінь розробленості проблеми. Батьківство здебільшого розуміється дослідниками як особистісне утворення, що включає знання й розуміння цілей виховання дітей як повноправних членів суспільства, а також комплекс почуттів, головним із яких є любов до власних дітей.

Дослідженню феномена батьківства приділяють багато уваги закордонні дослідники. Так, на Заході (переважно в США) проводиться велика кількість досліджень, що

присвячені батьківству. Закордонні вчені виокремлюють метатеорії, які дають змогу робити загальні припущення щодо ролі батьків у розвитку дитини.

Біопсихосоціальний підхід представляє так звану теорію систем, що розвивається Р. Лернером. Автор розглядає взаємодію всіх рівнів, а саме: генного, нейробіологічного, психологічного, соціального. Представники (теорії) біопсихосоціального підходу – Д. Белл (еволюційна психологія – еволюція «нейросистеми догляду»); С. Скарр (поведінкова генетика – акцент на ролі генів порівняно з впливом соціуму, включаючи батьків).

Теорія сімейних систем передбачає аналіз динаміки відносин, вплив дітей на батьків, ефективність батьківсько-дитячого спілкування (Д. Олсон, К. Рассел, Д. Спренкл).

Останнім часом набули поширення теорії, котрі спеціально спрямовані на аналіз кращого стилю поведінки батьків в певному віці дитини. Теорія прихильності Дж. Боулбі акцентує увагу на немовлячому віці, теорія ефективних і неефективних батьківських стилів контролю та спілкування розроблена стосовно підлітків (Д. Браумпайд, Д. Олсон, Л. Стейнберг). Теорія батьківського прийняття-неприйняття Р. Ронера аналізує особистісні наслідки, типові стратегії подолання батьківського відчуження й соціокультурну специфіку розповсюдженості цих типів батьківського ставлення.

Один із актуальних напрямів батьківства – дослідження в межах теорії розвитку сім'ї (Е. Дювол, Р. Хілла, К. Рассел), тобто переходу від батьківства та переживання батьками нормативних стресів по мірі дорослішання дитини й появи наступних дітей. Р. ЛаРосса формулює підхід пізнавального плюралізму до вивчення різних аспектів батьківства, у тому числі прийняття рішення, період вагітності, догляд за дитиною в різних соціальних контекстах та історичний період.

Вітчизняні класики психологічної науки: Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, Б. Ломов – розглядали батьківство як процес становлення та розвитку особистості, який передбачає глибокі зміни в самій особистості, при цьому особистість батька або матері не просто змінюється, вона стає ключовим компонентом системи дитячо-батьківських взаємодій.

Так, Л. Виготський, розглядаючи батьківство як особливий вид діяльності, зазначав його культурно й історично зумовлену природу. Властивий батьківству генезис детермінований соціальною ситуацією розвитку. При цьому соціальна ситу-

ація розвитку – це своєрідне, специфічне для цього віку, єдині та неповторні відносини між дитиною та оточуючою її дійсністю. Засвоєння батьківства відбувається тільки в контексті взаємодії з оточуючими дорослими: в емоційному спілкуванні в немовлячому віці, через оволодіння предметною діяльністю, в ігровій і навчальній діяльності тощо. У результаті цього змінюється психологічна структура, психологічний зміст батьківства та реалізації батьківської функції (психологічного супроводу дитячого розвитку) [5].

Питанню сутності батьківства приділяли увагу О. Безпалько, І. Братусь, Л. Буніна, Г. Лактіонова, О. Лещенко, Н. Світайло й ін., усвідомленого батьківства в психологічному аспекті – О. Бодальов, М. Єрміхіна, Р. Овчарова, І. Кон, А. Співаковська, В. Столін, Г. Філіпова, І. Хамітова та ін.

О. Безпалько під батьківством розуміє процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними) необхідних умов для повноцінного розвитку й навчання дітей.

На її думку, батьківська позиція характеризується такими ознаками, як адекватність, гнучкість і перспективність. Причому в період становлення батьківство є нестійкою структурою, яка виявляється в неузгодженості деяких компонентів між батьками, супроводжується конфліктними ситуаціями, що періодично виникають, відрізняється рухливістю структури, тоді як розвинена форма батьківства характеризується відносною стабільністю [3, с. 47].

І. Братусь у поняття «батьківство» вкладає комплекс соціальних, психологічних, медичних й інших умов, що дають змогу родині мати стільки дітей, скільки вона бажає [4, с. 37].

На думку М. Єрміхіної, Т. Гурко, Р. Овчарової, батьківство – це складне утворення, що включає в себе власне батьківство та материнство, але при цьому знаходиться на вищому, надособистісному рівні визначення, тоді як батьківство та материнство насамперед є якісними характеристиками окремої особистості. Зокрема, Р. Овчарова дає таке визначення: батьківство – інтегральне психологічне утворення особистості (батька й/або матері), що включає сукупність ціннісних орієнтацій батьків, установок і очікувань, батьківської відповідальності й стилю сімейного виховання. Кожен компонент містить емоційні, когнітивні та поведінкові складові.

Батьківство виявляється як на суб'єктивно-особистісному рівні, так і на надіндивідуальному рівнях. Як надіндивідуальне ціле батьківство включає обох членів подружжя та передбачає усвідомлення духовної єд-

ності з партнером щодо своїх або прийомних дітей. Зв'язок компонентів батьківства здійснюється через взаємозумовленість їхніх когнітивних, емоційних і поведінкових аспектів, які є, на думку вченого, психологічними формами вияву батьківства [9, с. 22].

У педагогічних дослідженнях учених, таких як О. Безпалько, І. Братусь, А. Капська, Г. Лактіонова, Т. Лях, «батьківство» розглядається як догляд за дитиною рідними чи прийомними батьками, що базується на основі кровної чи юридичної спорідненості й забезпечується ними необхідними соціальними, психологічними, медичними та іншими умовами для повноцінного розвитку особистості [8].

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз сучасних досліджень феномена усвідомленого батьківства; розкрити основні підходи до поняття і структури батьківства, усвідомленого батьківства.

Виклад основного матеріалу. Проблема батьківства в психології безмежна і складається з багатьох аспектів, що тісно пов'язані між собою. До цих аспектів можна зарахувати подружні й дитячо-батьківські стосунки, гендерні батьківські особливості, виховні впливи, батьківські позиції та установки й багато іншого.

На нашу думку, найбільш повно сутність батьківства розкриває системний напрям (В. Сатир, Е. Ейдемиллер, В. Юстицький, Р. Овчарова та ін.). У межах цього напрямку батьківство розглядається як соціально-психологічне явище, що містить сукупність ціннісних орієнтацій, установок, очікувань, батьківських почуттів, позицій, відповідальності й стиля сімейного виховання; аналізується щодо індивідуально-особистісних особливостей чоловіка або жінки, сімейної системи загалом (як єдиний план подружжя ціннісних орієнтацій, батьківських позицій, почуттів тощо), у взаємозв'язку з батьківськими сім'ями та системою суспільства.

Формування батьківства знаходиться під впливом культурних моделей батьківської поведінки й зумовлено як зовнішньою необхідністю підтримки соціального статусу, так і внутрішніми потребами людини, у задоволенні яких полягає зміст її психологічних і соціальних функцій.

Щодо змісту й сутності поняття «усвідомлене батьківство» на сьогодні ще відсутнє єдиного трактування.

Значний вклад щодо уточнення поняття «відповідальне батьківство» внесено такими вченими, як І. Братусь, О. Безпалько, І. Зверева, З. Кияниця, В. Кузьмінський, Р. Овчарова. На їхню думку, відповідальне

батьківство – це соціально-психологічний феномен, сформований на основі знань, умінь, навичок, почуттів, що забезпечує процес формування й розвитку дитини.

Р. Овчарова визначає батьківство як надіндивідуальне ціле, що має включати в себе такі складові: 1) подружня пара, яка вирішила дати початок новому життю; 2) власне дитина. Так, на думку Р. Овчарової, батьківство являє собою відносно самостійну підсистему в системі сім'ї. Цей факт зумовлюється тим, що основним критерієм для виділення батьківства з навколишнього середовища слугує його цільове призначення – це народження та виховання дітей [5, с. 5].

На думку О. Кузнецової, «відповідальне батьківство» – це усвідомлене ставлення до народження, виховання дитини та її розвитку, забезпечення кожній дитині права на свободу, особистісну недоторканність і захист від насильства, експлуатації, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, утягнення в злочинну діяльність тощо [8].

На переконання Є. Зритневої, М. Єрміхіної, Р. Овчарової, Є. Смірнова, усвідомлене батьківство включає таке:

- усвідомленість когнітивної складової сімейних цінностей, установок і очікувань батьків, батьківських позицій, почуттів, батьківського ставлення, відповідальності, стиля виховання;

- розуміння себе, своїх реакцій, мотивів батьківської поведінки, усвідомлення батьківської складової своєї особистості;

- розуміння свого чоловіка (жінки), його (її) реакцій, мотивів батьківської поведінки;
- усвідомлення батьківської єдності себе та свого партнера, потреба в цій єдності (усвідомлення себе батьками, а не тільки матір'ю й батьком);

- розвиненість, стійкість і компліментарність компонентів в інтегральній психолого-педагогічній структурі батьківства [6; 11].

Необхідність роботи з формування навичок усвідомленого батьківства ґрунтується, по-перше, на потребі батьків у підтримці, по-друге, на потребі самої дитини в повноцінному розвитку.

Поняття «усвідомлене батьківство» не є тотожним поняттю «культура батьківства», оскільки останнє розглядається вченими як більш загальне явище, котре можна аналізувати не тільки на рівні особистості, а й на рівні соціуму, воно характеризує певний ступінь не лише психологічної, а й соціальної зрілості майбутніх батьків.

Протилежним усвідомленому та відповідальному батьківству є явище девіант-

ного материнства/батьківства, яке часто супроводжується агресивним ставленням матері як до плода, так і до новонародженого. Так, учені відзначають, що програма «непотрібності» руйнує дитячу психіку ще у внутрішньоутробному періоді й посилюється в періоді раннього дитинства недбалим ставленням «горе-батьків». Це доводить необхідність психолого-педагогічного дослідження проблеми формування почуття усвідомленого й відповідального батьківства.

Під формуванням навичок усвідомленого батьківства вчені розуміють процес систематичного цілеспрямованого впливу на свідомість дитини задля забезпечення її нормального психічного, статевого розвитку, передання наукових знань про стать людини [4; 6; 7].

Метою формування навичок усвідомленого батьківства є організація умов для набуття й виконання батьківських ролей, готовності людини до створення сім'ї; усвідомлення цінності сім'ї та батьківства в житті кожної людини. Мета визначає зміст формування навичок усвідомленого батьківства як систему знань про виконання батьківської функції, культуру взаємин між батьком і матір'ю, шлюб і сім'ю. Визначена система знань про виконання батьківських функцій, зорієнтована на загальнолюдські цінності, становить певний логічний взаємозв'язок різних дисциплінарних знань, які розширюються й поглиблюються з віком дитини [6; 7].

На думку Р. Овчарової, формування батьківських позицій має спиратися на усвідомлення та розвиток прогностичного аспекту форм взаємодії з дитиною з використанням різних батьківських позицій, а також корекцію рівня домагань батьків щодо дитини [5]. Формування компонента відповідальності в батьків ґрунтується на орієнтацію батьків на внутрішню відповідальність перед власною совістю щодо власної дитини.

Основними завданнями формування навичок усвідомленого батьківства, на думку більшості вчених, є такі: обґрунтування цінності сім'ї та батьківства в житті людини, ознайомлення із сутністю батьківства й усвідомленого батьківства; формування відповідального ставлення до виконання ролей батька/матері та батьківських функцій; формування культури поведінки й спілкування між юнаками та дівчатами; інформування про етику й психологію батьківської поведінки; ознайомлення школярів зі стилями батьківської поведінки та можливими наслідками батьківства в ранньому віці [4; 6; 7].

Представниками психолого-педагогічної науки (Т. Алексєєнко, О. Безпалько, Л. Буніна, Г. Лактіонова, Г. Філіпова, Л. Буніна, О. Тюптя) «усвідомлене батьківство» розглядається як соціально-педагогічне явище, що відображає форму батьківства, яке включає в себе сукупність батьківських якостей, почуттів, знань і навичок, стосується виховання, навчання, розвитку дитини з метою забезпечення процесу формування здорової та зрілої особистості [2].

О. Безпалько й Г. Лактіонова усвідомлене батьківство розуміють як форму батьківства, що ґрунтується на свідомому ставленні батьків чи осіб, які їх замінюють, до створення умов для повноцінного розвитку дитини з урахуванням її індивідуальних особливостей.

Основними характеристиками усвідомленого батьківства є батьківська позиція і стиль поведінки батьків. На думку О. Безпалько, під батьківською позицією треба розуміти психологічну та виховну спрямованість матері й батька, основу на свідомій чи усвідомлюваній оцінці дитини, що виражається в певних способах і нормах взаємодії з нею.

Висновки. У результаті проведеного теоретико-методологічного дослідження можна дійти висновку, що в психологічній науці немає єдиного розуміння сутності уявлень щодо батьківства та його внутрішньої психологічної природи. Цей феномен часто розглядається з різних точок зору: як процес, як рівень уявлень, як модель уявлень щодо світу тощо.

Усвідомлене батьківство в психологічному дискурсі розуміється як ідеальний варіант реалізації себе особистістю в батьківстві, що ґрунтується на свідомому ставленні батьків чи осіб, які їх замінюють, до створення умов для повноцінного розвитку дитини з урахуванням її індивідуальних особливостей і володіє певними характеристиками.

Інститут батьківства, безперечно, є надзвичайно важливим. Усвідомленість – це запорука ефективного батьківства та гармонійної сім'ї.

У психологічній науці немає єдиного розуміння сутності уявлень щодо батьківства. Диференційованість підходів до проблеми, що вивчається, відображає її багатоаспектність і зумовлює термінологічні складності. Тому феномен усвідомленого батьківства вимагає детального розгляду. Аналіз наукових досліджень дає змогу констатувати, що залишаються нерозкритими питання сутнісних характеристик, структурних компонентів феномена усвідомленого батьківства, шляхів його формування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1140 с.
2. Выготский Л.С. К вопросу о психологии и педологии / Л.С. Выготский // Культурно-историческая психология. – 2007. – № 4. – 50 с.
3. Безпалько О.В. Системний підхід до організації соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді / О.В. Безпалько // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2006. – № 3. – С. 46–54.
4. Братусь І. Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини (методичні матеріали) / І. Братусь, А. Гулевська-Черниш, Т. Лях // Практик. психологія та соц. робота. – 2002. – № 5. – С. 36–49.
5. Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен : [учебное пособие] / Р.В. Овчарова. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006 – 496 с.
6. Кузнецова О.В. Формування сімейних цінностей у студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / О.В. Кузнецова ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – К., 2015. – 20 с.
7. Ермихина М.О. Формирование осознанного родительства на основе субъективно-психологических факторов : автореф. дис. ... канд. психол. наук / М.О. Ермихина. – Казань, 2004. – 22 с.
8. Смирнова Е.Г. Психолого-педагогическое сопровождение формирования осознанного родительства в молодой семье : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Е.Г. Смирнова. – Екатеринбург, 2008. – 24 с.
9. Бартків О.С. Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти / О.С. Бартків // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; редкол.: І.О. Смолюк та ін. – Луцьк, 2010. – № 23 : Педагогічні науки. – С. 192–196.
10. Тіунова О.В. Психологічні умови розвитку особистісної зрілості батьків / О.В. Тіунова // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України ; за ред. С.Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 4. – С. 34–40.
11. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи : [монография] / Ю.И. Семенов. – М. : Мысль, 1974. – 309 с.
12. Кон И.С. Родительство как социокультурный феномен / И.С. Кон // Ребенок и общество (историко-этнографическая перспектива). – М., 1988. – Гл. V : Этнография родительства. – С. 211–242.